

curred on Feb. 29, 1944 — the wounding of the 1st Ukrainian Front commander, Army General N. Vatutin.

Key words: 1st Ukrainian Front, N. Vatutin, the Ukrainian Insurgent Army, counterintelligence service «Smersh», historiography of the Second World War.

*Тетяна ПРОНЬ**

Громадська думка польського населення Західної України щодо кордонів і переселення в полі зору радянських органів держбезпеки (1944–1946 рр.)

У статті розглядається діяльність радянських органів держбезпеки щодо спостереження за громадською думкою та реакцією польського населення західних областей України на встановлення повоєнної лінії радянсько-польського кордону і масового переселення їх до Польщі відповідно до Люблінської угоди між урядом Української РСР й Польським комітетом національного визволення.

Ключові слова: громадська думка, польське населення, переселення, Західна Україна.

На завершальному етапі німецько-радянської війни, коли бойові дії велися на прикордонні України й Польщі, долю західноукраїнських земель багато у чому визначала поведінка польського етнічного населення. Це розуміли всі, від кого залежало рішення про радянсько-польське повоєнне розмежування, перш за все керівництво СРСР. Саме ця обставина обумовлювала пильну увагу радянських органів держбезпеки до громадської (суспільної) думки етнічних поляків щодо майбутнього кордону й Люблінської угоди від 9 вересня 1944 р., укладеної між урядами УРСР та Польським комітетом національного визволення (ПКНВ), на підставі якої їх масово переселяли із Західної України в Польщу. Громадська думка населення стала тим

* *Пронь Тетяна Михайлівна* — кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри всесвітньої історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

лакмусовим папірцем, що позначав «гострі кути» міжнародних відносин та запеклої боротьби різних політичних і мілітарних сил за цю територію. Без перебільшення, локальний простір Центрально-Східної Європи був одночасно ключем до розв'язання питань повоєнного устрою світу й «каменем спотикання» у відносинах між провідними міжнародними гравцями того часу — СРСР, США, Великобританією, а також Польщею. У цей процес надзвичайно щільно було вмонтоване й цивільне населення.

Попередні домовленості лідерів країн-союзників на Тегеранській конференції (1943 р.) про міжнародне визнання лінії Керзона як радянсько-польського державного кордону, укладення 26 липня 1944 р. в Москві відповідної угоди між урядом СРСР і Польським комітетом національного визволення не забезпечували радянську сторону від будь-якої випадковості на Кримській конференції трьох держав (1945 р.), де передбачалося легітимізувати державний кордон із Польщею. Щоб не дати союзникам приводу порушити питання стосовно проведення плебісциту, Москва в особі влади УРСР намагалася переселити до 1 лютого добровільно, або напівдобровільно (всупереч задекларованому принципу Люблінської угоди)¹ за матеріального сприяння Польщі як приймаючої держави, якомога більшу кількість етнічних поляків, котрі проживали у Західній Україні в період війни. Це не тільки відповідало інтересам Радянського Союзу, але й задовольняло союзників. За поляків перед Й. Сталіним особисто просив президент США Ф. Рузвельт у Тегерані².

Однак переселити їх у нові межі Польщі було складніше, ніж це уявлялося лідерам трьох держав. На заваді стояли не тільки

¹ Українська РСР у міжнародних відносинах: Міжнародні договори, конвенції, угоди та інші документи, які складені за участю Української РСР або до яких вона приєдналася (1945–1957). – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – С. 193.

² Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Т. II: Тегеранская конференция руководителей трёх союзных держав – СССР, США и Великобритании (28 ноября – 1 декабря 1943 г.): Сб. док. – Москва: Изд-во полит. лит-ры, 1984. – С. 148.

«технічні» складнощі, але й опір самих «переселенців», дії польського еміграційного уряду та радикальних підпільних угруповань, що не погоджувалися на східний кордон Польщі з СРСР по лінії Керзона і здійснювали значний морально-психологічний вплив на настрої населення. Своєю чергою, радянські органи держбезпеки — центральний апарат НКДБ СРСР та НКДБ УРСР, місцеві управління в областях (УНКДБ) — вели негласне спостереження за громадською думкою польського населення і силовими методами усували перешкоди на шляху до реалізації зазначеної угоди. Як слушно зазначає В.Н. Нікольський:

«Будь-яка війна вимагає від органів державної безпеки оперативної зміни орієнтирів своєї діяльності»³.

Вивчаючи громадську думку поляків у Західній Україні, співробітники «органів» цікавилися висловлюваннями громадян, що засвідчували ставлення найширших верств суспільства до польського еміграційного уряду й ПКНВ, їх бачення майбутнього Польщі. Більше за все вони відстежували, як поляки реагують на встановлення нової лінії кордону та Люблінську угоду. Це підтверджується величезною кількістю архівних документів, що руйнують стереотипну думку, котра утвердилася у суспільній свідомості учасників процесу, що Й. Сталін не запитав ані українців, ані поляків прикордоння, чи хочуть вони таких територіальних змін. Референдум із цього питання справді не проводився. В умовах війни всенародне обговорення було не тільки не на часі, але й таїло у собі великі загрози. Проте думка поляків була добре відома радянському керівництву.

Влада не залишала без уваги цю частину населення навіть тоді, коли територія Західної України була під гітлерівською окупацією. Для неї не була таємницею ані негативна реакція поляків на територіальні надбання СРСР унаслідок пакту Ріббентропа–Молотова, ані їхні мрії про повернення так званих «східних кресів» до складу Польщі. Ці переконання закріпилися в населення за роки війни під впливом радіопередач лондонсь-

³ *Нікольський В.Н.* Обвинения репрессированных органами госбезопасности в СССР в годы Великой Отечественной войны // *Історичні і політологічні дослідження.* – 2011. – № 1/2 (47/48). – С. 58.

кого уряду та дій підпілля⁴. Тож волевиявлення польської етнічної меншини було заздалегідь передбачуваним. Натомість Москві йшлося про підтвердження радянського статусу Західної України та припинення громадянської війни, що розгорілася на цих теренах у період Другої світової. Відтак органи держбезпеки були націлені на масове переселення поляків, проведення різних запобіжних заходів (включно з посиленням репресій) щодо недопущення зриву Люблінської угоди. Громадська думка населення виступала не лише об'єктом уваги, але й підставою для проведення репресивно-каральних спецоперацій.

Тут слід зауважити, що суспільно-політичні настрої поляків відстежували також і працівники радянських та партійних органів, члени районних комісій з «евакуації», партизани⁵. У центральних та галузевих архівах України збереглася значна кількість спецдонесень керівного складу НКДБ УРСР на ім'я голови республіканського уряду М. Хрущова, начальників УНКДБ до вищих за рангом посадових осіб цього відомства. Багато документів із колекції Галузевого державного архіву Служби безпеки України та Архіву Міністерства внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польща опубліковано у другому томі збірника «Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб», присвяченому переселенню поляків та українців у 1944–1946 рр. (Варшава; Київ, 2000 р.), а також археографічно-дослідницьких працях українського історика В. Сергійчука⁶.

⁴ *Макарчук С.А.* Переселення поляків із західних областей України в Польщу у 1944–1946 рр. // *Укр. іст. журн.* – 2003. – № 3. – С. 105.

⁵ *Сергійчук В.* Польська етнічна меншина України // *Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність.* – К.: Гол. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. – С. 283.

⁶ *Сергійчук В.* Депортація поляків з України: Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944–1946 рр. – К.: Укр. видав. спілка, 1999. – 192 с.; *Його ж.* Поляки на Волині у роки Другої світової війни: Документи з українських архівів і польські публікації. – К.: Укр. видав. спілка, 2003. – 576 с.

Це питання є одним з аспектів актуальної наукової проблеми з історії українсько-польських відносин. Його торкалися дослідники І. Білас, С. Василенко, В. Гулай, О. Калакура, С. Макарчук, В. Сергійчук, С. Ткачов, Ю. Шаповал, М. Шитюк. У контексті нашого розгляду відзначимо студію львівського історика В. Гулая, який убачає в Люблінській угоді важливий інструмент радянського керівництва для закріплення Західної України у складі СРСР. Виконання угоди досягалося передусім репресивно-каральними інструментами органів державної безпеки, у тому числі різними формами контролю за суспільною свідомістю польської спільноти⁷.

Науковий інтерес вітчизняних учених до зазначеної проблематики стимулює поглиблене вивчення «живої» думки польської людності західних областей України в період її переселення в Польщу. Спробуємо долучитися до цього, спираючись на опубліковані документи ГДА СБ України та поки що не введені в науковий обіг окремі доповідні записки С. Савченка — народного комісара держбезпеки УРСР у 1943–1949 рр. (із 1946 р. — міністр) і його заступників на ім'я М. Хрущова, заступника головного представника уряду УРСР у справах евакуації польського населення полковника держбезпеки І. Гребченка до заступника наркома внутрішніх справ УРСР полковника держбезпеки Т. Кальненка й обласних керівників УНКДБ, що зберігаються у фондах центральних архівів України. Ці джерела мають неабияку наукову цінність, адже зафіксували первинні судження людей, що перебували в епіцентрі подій. Вони яскраво відображають надзвичайно складний процес повоєнного розмежування кордонів СРСР і Польщі на українському відтинку, дозволяють виявити нові нюанси проблеми й більш глибоко осмислити важливу роль Москви щодо повернення в лоно України значної частини західноукраїнських земель. Цей факт не викликає сумнівів в істориків, хоча визнається, що

⁷ Гулай В.В. Люблінська угода від 9 вересня 1944 р. як інструмент закріплення радянського статусу Західної України на завершальному етапі Другої світової війни в оцінках місцевого населення. – С. 285 [Електронний ресурс]: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Pmv/2011_2/20_gulay.pdf

здійснено це було надто брутально. Розуміння цього особливо важливе для історичної свідомості в наш час, коли існує множинність конфліктних версій пам'яті.

Передусім наголосимо, що органи державної безпеки діяли у Західній Україні не тільки як окрема інституція. Співробітники НКВС працювали у штаті апарату головного представника уряду УРСР у справах евакуації польського населення з Української РСР у Польщу, місцем перебування якого був Луцьк, та апарату 18 районних уповноважених у містах Ковель, Володимир-Волинський, Луцьк, Рівне, Дубно, Кременець, Броди, Рава-Руська, Львів, Самбір, Дрогобич, Стрий, Ходорів, Станіслав (Івано-Франківськ), Тернопіль, Золочів, Кам'янка-Бузька, Чортків⁸, дещо згодом Чернівці, звідки здійснювалося переселення поляків. До цього слід додати й рядових виконавців репресивно-каральних акцій. У розпорядженні головного представника уряду УРСР у справах евакуації польського населення був батальйон військ НКВС у складі 500 осіб і 4854 бійця для супроводження транспортів⁹. Військовослужбовці наркомату внутрішніх справ, оперативні підрозділи НКВС та СМЕРШ також брали участь у чекістсько-оперативних операціях проти польських підпільних військово-політичних угруповань, котрі намагалися перешкодити переселенню.

Стратегія діяльності органів держбезпеки стосовно вивчення думки поляків з окреслених питань включала такі стадії роботи:

- 1) збирання інформації з різних джерел — від «негласного апарату» співробітників (агентів із кодовою назвою в документах «джерело»), партпрацівників і військового підпілля;
- 2) оцінка отриманої інформації;
- 3) виявлення адресних груп, що перешкождали переселенню, та завдання точкових ударів по них;

⁸ Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ ст.: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 2: Переселення поляків та українців 1944–1946. – Варшава; К.: Архів міністерства внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польщі, ДА СБ України, 2000. – С. 262.

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 4959, оп. 1, спр. 112, арк. 14.

4) доведення процесу переселення до максимальних показників.

Тотальний контроль за громадською думкою поляків дозволяв отримати повну картину політичного життя на територіях їх мешкання.

Для виконання поставленого завдання НКДБ скерував усю наявну агентурно-розвідувальну мережу центру і периферії на виявлення осіб, які проводили активну агітаційну роботу, спрямовану на зрив переселення, передусім на тих, хто поширював чутки¹⁰. Інформаційним середовищем для них слугували державні підприємства та установи, навчальні заклади, сільські громади, транспорт, магазини, базари, дружні вечірки, приватні бесіди тощо. Каналами збору інформації були як особистісні зв'язки, так і посередницькі. Прагнучи пізнати, що думають із приводу кордонів та переселення поляки, агенти, як правило, самі задавали тон розмови, провокували людину на висловлювання з цих питань. Інформаційні повідомлення (т. зв. контент-аналіз) подавалися під грифом «Цілком таємно» до певних державних інстанцій за усталеною формою: «Хто говорить — що повідомляє», «Яким каналом — кому», «З яким ефектом».

Для підтвердження цього наведемо витяг зі спецповідомлення заступника начальника УНКДБ по Тернопільській області підполковника державної безпеки Пугача заступникові наркома комісарові держбезпеки П. Дроздецькому:

«12/IX-44 р. мешканець м. Бережани Іскерський у присутності своєї дружини, Новаковського й інших заявив: “Нам, полякам, ні одному чоловіку виїжджати звідси не треба. Ця територія Західної України являється нашою польською і все рівно буде належати Польщі. Якщо ж поляки звідси виїдуть, то більшовики для того, щоб територія Західної України належала їм, виселять українців до Сибіру, а росіянами заселять. Нам, полякам, виїжджати звідси в Польщу не треба” [...]. Адвокат м. Бучач, поляк Циганюк у розмові з питання евакуації польського населення в Польщу нашому джерелу сказав: “Все

¹⁰ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. ... – С. 202.

рівно це переселення робиться під диктовку радянського уряду” [...] 23/IX-44 р. Глива Петро, житель Трембовля, поляк, у розмові з джерелом заявив: “Зараз ще дуже рано виїжджати в Польщу, так як війна не закінчена і невідомо, який уряд буде у Західній Україні”»¹¹.

Як бачимо, співробітники управлінь НКДБ в областях готували аналітичні «зрізи» за висловлюваннями різних верств населення, діагностуючи таким чином природу та мотивацію поляків щодо переселення і причини опору цьому. За можливості, у спецповідомленнях указувалися всі дані особи, котра мала необережність висловити свою думку. Такі дії розцінювалися владою як «антирадянська діяльність». Вони відразу потрапляли в поле зору «органів». Щонайперше їх брали на спеціальний («формулярний») облік¹². Особи, котрі «вказували ворожі наміри» і вели агітацію за невиїзд у Польщу, бралися в «агентурну розробку». За ними встановлювали постійне спостереження, проводили «профілактичні» бесіди, залучали до агентурної мережі. Радикальними методами боротьби були арешти, довгострокові ув’язнення та фізична ліквідація. Багато поляків арештували саме за поширення «антирадянських провокаційних вигадок»¹³. У такий спосіб органи держбезпеки здійснювали тиск на основну масу громадян польської національності з метою примушування до переселення й усунення людського чинника, що гальмував цей процес.

Слід зазначити, що вступ Червоної армії на територію західних областей України визначив корінний перелом у настроях поляків щодо СРСР. Емоційний стан польського населення ілюструють слова поштового працівника з Рівного Тадеуша Ямруза:

«Усі ми, поляки, із нетерпінням чекали Червону армію і зустрічаємо її як визволительку»¹⁴.

¹¹ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. ... – С. 318, 320.

¹² Там само. – С. 390.

¹³ Там само. – С. 234.

¹⁴ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 892, арк. 60.

Аналогічних висловлювань було багато. Нерідко поляки засуджували політику лондонського еміграційного уряду:

«Радянській владі й Червоній армії поляки допомагають як своїй союзниці, що несе великі жертви для спільної справи — перемоги над німцями. Польський уряд у Лондоні не виправдовує свого існування. Він не має зв'язку з народом і неправильно дивиться на співробітництво з Росією» (Ганна Турек, учителька польської мови, м. Рівно)¹⁵.

«Якби польський уряд об'єднався з советами, німці б ніколи не перемогли Польщу. А зараз їм добре сидіти в Лондоні, а польський народ за ці злочини повинен розплачуватися кров'ю» (Йосип Заєць, робітник лісозаводу)¹⁶.

Водночас ця частина польського населення підтримувала ПКНВ. Багато поляків чітко усвідомлювали не тільки те, кому мають завдячувати звільненням від гітлеризму, але й розуміли переваги власної національної держави та уряду. Вони заявляли:

«І німці — не наші, і росіяни — не наші. Але росіяни рятують нас від німців-розбійників. Ми вдячні росіянам, але все-таки нам краще було б при польському уряді»¹⁷.

Слід підкреслити, що окремі родини вже у серпні 1944 р. зверталися в Москву з проханням дозволити їм переселитися до Польщі¹⁸. Така реакція населення на радянську владу та заходи, що вона проводила, бентежила польські підпільні організації. У віднайдених органами держбезпеки записках керівника луцького осередку «Польського звензика повстаючи» (ПЗП) Свиклі зазначалося:

«Польське населення на цій території вступ советів сприйняло абсолютно байдуже, але не вороже»¹⁹.

¹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 892, арк. 76.

¹⁶ Там само, арк. 85.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само, арк. 79.

¹⁸ *Цепенда І.Є.* Українсько-польські відносини 40–50-х років ХХ ст.: етно-політичний аналіз. – К.: Дельта, 2009. – С. 124–125.

¹⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 892, арк. 61.

Підпільні організації як осередки еміграційного уряду розраховували на протилежну реакцію, що мала призвести до загального протесту. Натомість держбезпека відзначала тенденцію до зростання довіри і симпатії щодо Москви. Так, у ряді костелів ксьондзи закликали парафіян молитися за перемогу Червоної армії, висловлювали слова вдячності на адресу радянських військ. Польські селяни допомагали комуністичним партизанам продуктами та підводами, переховували поранених тощо²⁰.

Імовірно, це вселяло керівництву СРСР надію, що основна маса поляків більш-менш спокійно сприйме рішення про новий радянсько-польський кордон і скористається наданою можливістю переселитися до Польщі. Власне, на це сподівалися й союзники. Однак цього не сталося. Більшість поляків, що мешкали у Західній Україні, не хотіли покидати рідні для них терени. Свою незгоду з переселенням в оригінальний спосіб висловили мешканці м. Стрий. У жовтні 1944 р. на відповідних оголошеннях з'явився напис:

«Ми звідси нікуди не поїдемо. Ми тут Польщу будемо мати»²¹.

У ніч на 24 листопада 1944 р. по вулиці Міцкевича у м. Дрогобичі Яніна-Ванда Дюнг розклеїла листівки, що закликали етнічних поляків не виїжджати в Польщу. Швидко встановивши, хто зробив це, УНКДБ провело обшук на її квартирі, вилучивши друкарську машинку з польським шрифтом, свіжий примірник антирадянської газети «Подгалянин» і 10 аркушів копювального паперу. При розшифровці відтисків було встановлено причетність до поширення листівок під назвою «Питання південних кордонів Польщі». Одночасно з Я.-В. Дюнг затримали восьмикласника польської школи Януса Іохмана, члена підпільної молодіжної організації «Подгалянські орлята», що діяла у Дрогобичі та Самборі. У підлітка також було вилучено друкарську машинку й листівку аналогічного змісту²².

²⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 892, арк. 38.

²¹ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. ... – С. 294.

²² Там само. – С. 296.

Для широкого польського загалу звістка про нову лінію кордону між Польщею та СРСР і Люблінську угоду була неочікуваною, адже пропаганда лондонського уряду переконувала у зворотному. Мало хто з населення вірив у реальність реалізації цього заходу. Більшість людей розгубилися й не знали, як діяти. Думки розділилися. Хтось уважав, що слід залишатися на місці, інші побоювалися репресій і не бачили альтернативи переселенню. Проте ніхто не поспішав. Вагання населення добре ілюструє думка вчителя однієї з середніх шкіл Тернополя (його ім'я органи держбезпеки так і не встановили):

«У люблінському зверненні є багато незрозумілого, тобто коли відбуватиметься переселення й куди. На території Західної України проживає близько 2 млн поляків (за довоєнними даними. — Т. П.). У теперішній час переселити таку кількість людей до Польщі дуже складно й нікуди, тому що з польської території звільнені тільки дві області — кордони не визначені. Утілюються слова Гітлера, коли він проголосив: “Польща для поляків, Україна для українців, Росія для росіян”. Тільки в німців це була ширма, а в Радянського Союзу з польським урядом — дійсність»²³.

Багато хто не вірив у щирість намірів Москви щодо об'єднання поляків у моноетнічній державі. В уяві спливали страшні картини масових депортацій початку війни. Так, Розалія Новосяк із Тернополя зазначала:

«Совети повторюють 1940 р., коли було запропоновано всім бажаючим німцям і полякам виїхати на територію Генерал-губернаторства, було зроблено списки, а після того НКВС виселив у Сибір і заарештував. Зараз совети також хочуть провести комісію»²⁴.

Не знаючи деталей укладення міжнародних угод, поляки губилися в догадках, що містили як хибні тлумачення, так і наближені до істини. Одні припускали, що їх виселятимуть «че-

²³ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. ... – С. 138.

²⁴ Там само. – С. 140.

рез тих, хто виступає проти радянської влади»²⁵. Інші сприймали переселення як «трюк Радянського Союзу, щоб урятувати Західну Україну перед приєднанням її до Польщі»²⁶. Вони гадали, нібито їх переселяють згідно з одноосібним рішенням Й. Сталіна й сподівалися, що міжнародна спільнота не дозволить цього. Поляк Василь Інженера так висловився з цього приводу:

«Ця політика ні до чого не призведе, оскільки Англія категорично заявила, що вона визнає тільки ті кордони, що існували після Версальського договору, і вважає уряд у Польщі тільки Соснковського. Нам виїжджати нікуди не слід, так як Польща тут була й буде»²⁷.

Водночас, відчуваючи панічний страх перед репресіями й радянськими методами господарювання, деяка частина населення готова була відразу виїхати. Вони заявляли:

«Скоріше б почалося переселення, виїхати з цього проклятого міста, бо ж совети загонять куди-небудь»²⁸.

«Нам необхідно їхати в Польщу, якщо ми тут залишимося, то нас уважатимуть радянськими громадянами і можуть направляти на різні роботи, а також переселяти в глиб Росії, зокрема до Сибіру, куди вивезли наших людей у 1940 р.»²⁹.

Серед перших на переселення погоджувалися розорені війною родини, часто позбавлені навіть житла. Були й такі, хто втомився від прикордонного життя, не хотів залишатися у СРСР, давно мріючи виїхати в глиб Польщі. Мешканка м. Гоща Маріана Богацька писала в листі до родички в Семипалатинськ:

«Дорога, не зволікай жодного дня, приїжджай сюди, бо ми виїжджаємо у свій рідний край, у свою Польщу»³⁰.

²⁵ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. ... – С. 138.

²⁶ Там само. – С. 140.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само. – С. 254.

²⁹ Там само. – С. 256.

³⁰ Там само. – С. 388.

Ця частина поляків із великим нетерпінням очікувала завершення підготовки до масового переселення:

«Ми їдемо в рідну Польщу, не можемо дочекатися того дня, коли нас повезуть туди, де на нас чекають»³¹.

Окремі з них мотивували своє бажання виїхати в Польщу неприязним ставленням до них із боку українців, бажанням жити на етнічній Батьківщині, серед поляків:

«Нам, полякам, треба виїжджати із Західної України, у подальшому нас можуть тут утискати і створять нам важкі умови для життя. Оскільки ми є поляками, до нас українці дуже погано ставляться за те, що колишній польський уряд український народ притискував. Краще нам виїхати в Польщу, незважаючи на те, що ми там нічого не маємо, але оскільки буде наша рідна держава, то вона нам створить кращі умови життя, ніж радянська влада»³².

«Дуже буду рада, мені надається можливість їхати в Польщу. Що тут робити, тут будуть жити росіяни, українці, хочу жити, де живуть поляки»³³.

Слід зазначити, що в НКВС із підозрою ставилися до таких заяв. «Чекісти» гадали, що в перших рядах намагаються виїхати особи, які прагнуть уникнути покарання за підпільну діяльність. За добу до організованої відправки ешелонів із переселенцями списки тих, хто виїжджав, обов'язково перевірялися.

Проте перші емоційні заяви етнічних поляків про бажання переселитися в Польщу не спричинили масового руху. Навіть відновлення репресій — неодмінної складової політики комуністичного режиму на західноукраїнських землях після «золотого вересня» 1939 р.³⁴ — тривалий час не давало бажаного для влади результату. Станом на 31 листопада 1944 р. до виїзду в

³¹ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. ... – С. 390.

³² Там само. – С. 256.

³³ Там само. – С. 128.

³⁴ Гуцал П., Бажан О. Багрянний відблиск «золотого вересня» (політичні репресії на Тернопільщині) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – № 1 (32). – С. 182.

Польщу зголосилося тільки 3189 родин (11 241 особа)³⁵. Така кількість бажаючих порівняно з попередніми даними про чисельність поляків на цих теренах (на 1 вересня 1944 р. — 1182,1 тис.)³⁶, за словами заступника головного представника уряду УРСР полковника І. Гребченка, була «недостатньою». Про це йшлося в його доповідній записці наркомові внутрішніх справ УРСР комісарові держбезпеки 3-го рангу В. Рясному. Такий стан справ він пояснював неналагодженою роботою райпредставництв ПКНВ, свідомим «затримуванням евакуації» з їхнього боку, недостатньою агітаційно-масовою роботою серед польського населення, що їм мали проводити партійні та радянські органи, діяльністю духівництва й підпілля.

Форс-мажорна ситуація на прикордонні та пасивний опір поляків переселенню викликали посилення контролю з боку органів держбезпеки, проведення розвідувальних та інших заходів щодо запобігання тероризму, «ворожій діяльності антирадянських елементів». Підставою для цього слугували почасти зовсім невинні заяви:

«Я не розумію політики Радянського Союзу, який хоче нас, поляків, насильно переселяти в Польщу, добре знаючи про те, що наша країна ще не звільнена повністю від німців. [...] Де будуть нас розселяти, я не уявляю, так як польської території звільнено дуже мало»³⁷.

На особливий облік було взято мешканку м. Рівного Лязу-рек, яка в бесіді з секретним агентом необачно висловила власні міркування про причини переселення поляків:

«Польську територію звільняють, а полякам життя не дають. [...] І чому це, що за нас так беруться, особливо за поляків, котрі проживають у Західній Україні? Поляки живуть тут, живуть у Сибіру, живуть й в інших місцях Радянського Союзу, але крім західників, нікого не чіпають. Нас гонять у Польщу. Яка ж там Польща? Там така ж радянська влада, як і тут. [...] Для мене

³⁵ ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 1, спр. 112, арк. 6.

³⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 711, арк. 18.

³⁷ Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ ст. ... – С. 256.

це питання ясне: СРСР таким шляхом хоче розширити свою територію і сфери впливу на інші західні держави»³⁸.

Перша хвиля репресивних акцій, що припала на початок листопада, дещо зрушила процес. Тільки у Станіславській області станом на 16 листопада 1944 р. до комісії з евакуації польського населення надійшло вдвічі більше заяв — 14 554 (від 50 333 осіб)³⁹. Порівнявши дані про кількість заяв про переселення, поданих поляками в містах і селах, співробітники органів держбезпеки виявили, що мешканці області більш активно погоджуються на переселення. Вони подали заяв утричі більше, ніж жителі Станіслава⁴⁰. І хоча така ситуація була характерною для всіх міст, звідки переселяли поляків, апарат УНКДБ дійшов висновку, що в місті потужно діють націоналістичні та інші «антирадянські елементи». Одними з головних винуватців стримування поляків від переселення в містах уважалися римокатолицькі священники. Щоб переломити ситуацію, 24 жовтня 1944 р. заступники головного вповноваженого ПКНВ капітан Станіслав Пізло та Антон Кравинський спробували вмовити правлячого біскупа Шеленжека в Луцьку допомогти їм у справі переселення поляків. На що той відповів:

«Ніякої допомоги я вам надавати не буду, оскільки із цього питання я не отримував жодних указівок від Папи Римського. Можу тільки сказати, що евакуація польського населення з території УРСР ставить під удар польську церкву»⁴¹.

Вочевидь, саме з цієї причини багато ксьондзів закликали поляків не виїжджати в Польщу. Заступник представника уряду УРСР по Володимир-Волинському району лейтенант Єрмолаєв повідомляв Гребченкові про арешт одного з активних учасників ПЗП, який виступив перед прихожанами із такою промовою:

³⁸ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. ... – С. 388.

³⁹ ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 1, спр. 112, арк. 17.

⁴⁰ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. ... – С. 256.

⁴¹ ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 1, т. 2, спр. 112, арк. 11.

«Люди! Навіщо вам виїжджати. Совети вам нічого не зроблять, вам і тут непогано буде, ждiть, прийде час, я вам скажу. Тут жили вашi дiди, прадiди, не покидайте вашу землю!»⁴².

Примус до переселення викликав серед польського населення своєрiдну громадянську непокору. I справа тут була не тiльки в об'єктивних причинах, таких, як неповне звiльнення території від нiмецької окупації, вiдсутність вiльного житла в Польщі, холодна пора року, брак транспорту тощо. Проблема була значно складнiшою. Бiльша частина полякiв не бачила сенсу виїжджати з двох комплексiв причин — суто прагматичних i навiяних. До перших вiднесемо тих, для кого загалом не було рiзницi, де проживати. Головним критерiєм життя вони визначали роботу, заробiтну плату та знайоме суспiльне середовище. Такi люди заявляли:

«Менi все рiвно, де працювати, там моя Батькiвщина — де платять. Менi все рiвно, Польща це чи СРСР»⁴³.

«Якби в Польщі безкоштовно кормили i не потрібно було працювати, я вiдразу ж поїхав би, а раз цього там не буде i потрібно буде працювати, я залишусь тут, тим бiльше, що тут я працюю, а коли була Польща до 1939 р., я працював дня 3 в недiлю, а решту часу був безробiтним»⁴⁴.

«Менi байдуже, де жити, тут чи в Польщі. Я не хочу їхати, бо менi немає до кого. Тут менi краще, я маю рiдних i багато знайомих»⁴⁵.

Цiлком очевидно, що ця група не переймалася фобiями та не боялася залишатися на проживання в Україні. Як на наш погляд, думки живих свiдкiв того часу ще раз спростовують однозначнiсть твердження про небезпечнiсть життя полякiв серед українцiв у роки вiйни. У протилежному випадку вони будь-що прагнули б виїхати до Польщі саме з цього мотиву.

⁴² ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 1, т. 2, спр. 118, арк. 34.

⁴³ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. ... – С. 128.

⁴⁴ Там само. – С. 132.

⁴⁵ Там само. – С. 138.

До групи поляків, які з суто прагматичних причин утримувалися від переселення, слід також віднести родини, в яких не постраждало господарство, або ті, що мали розмиту самоідентифікацію. Наприклад, колишні вояки польської армії, котрі, одружившись з українками чи росіянками, мешкали в Дубровицькому районі на Рівненщині⁴⁶.

Не бачили сенсу в переселенні й ті господарі, які вважали, що в Польщі буде радянський режим і таке ж саме життя, як і у СРСР. Їхню позицію засвідчують такі висловлювання:

«Хоча я і зареєструвався в Польщу, але до останнього не поїду, так як у даний час між Польщею й СРСР ніякої різниці немає, тому що в Польщі зараз багато росіян і вирішальну роль в управлінні Польщі відіграє НКДБ, створений там радянською владою»⁴⁷.

До цієї ж групи віднесемо й тих, які не квапилися виїжджати з огляду на практичні труднощі. Їх лякало нечуйне ставлення з боку радянських та польських властей. Промовистою ілюстрацією служить перехоплений цензурою лист мешканки м. Млинів Станіслави Кнопки, яка писала Янові Цапу, котрий перебував в армії:

«У нас усі поляки виїжджають за Буг. Ми записалися, але не знаємо, що нам робити, і чи скоро виїдемо, невідомо. Ті, що виїхали в Польщу, пишуть нам, що на станції Хелм декілька сімей сидять багато часу просто неба, під дощем із малими дітьми. Ніхто уваги на них не звертає і ніякої допомоги їм не дають. [...] Чому таке ставлення до тих, що переселяються? Ось це багатьох нас і лякає»⁴⁸.

Найбільше побоювань викликали перспективи голодного животіння у зруйнованій війною Польщі, побутова невлаштованість та життя серед місцевого німецького населення, яке не встигло виїхати до Німеччини. Логіка міркувань щодо затримки з переселенням зводилася до наступного:

⁴⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 892, арк. 81.

⁴⁷ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. ... – С. 386.

⁴⁸ Там само. – С. 834.

«Добре роблять поляки, що не їдуть у Польщу, там зараз народ голодує, немає роботи. Усіх евакуйованих поляків направляють у Силезію, де доводиться їм самим діставати для себе житло, виганяючи при цьому німців із квартир, а останні нападають цілими бандами на поляків і убивають їх»⁴⁹.

Показово, що страх перед німцями був сильнішим, ніж перед українцями. Вочевидь, не у всіх районах Західної України міжетнічні відносини були вкрай загостреними. До того ж у людей не було впевненості, що колишні німецькі, а тепер «новонабуті» польські північні та західні землі залишатимуться й надалі у складі Польщі. Відтак ніхто не хотів ризикувати:

«Англійський уряд і Папа Римський виступають проти переселення поляків на західні землі, що відійшли Польщі від Німеччини, на ці землі прийдуть німці»⁵⁰.

Багатох від переїзду стримував страх перед невідомістю. Свідомість цих людей усе ще відмовлялася сприймати реальність. Вони зауважували:

«Ми скоро будемо виїжджати в Польщу. Правда, я з виїздом зовсім не поспішаю, бо в нас ідуть чутки про те, що за Бугом дуже погано, а раз так, навіщо виїжджати. По-моєму, непотрібно виїжджати, можливо і так усе залишиться»⁵¹.

Зазначені причини цілком прагматичного характеру, через які етнічні поляки утримувалися від виїзду в Польщу, не становили серйозної проблеми для радянської влади, адже тут не простежувався демонстративний опір. Щоправда, хистка мотивація поляків дратувала відповідальних за переселення, які у своїх доповідях у Київ і Москву не раз підкреслювали, що поляки штучно стримують переселення. Натомість керівників СРСР більше непокоїли ідейні прихильники лондонського еміграційного уряду, котрі не сприймали ПКНВ (з 31 грудня 1944 р. — Тимчасовий уряд національної єдності, ТУНЄ), ухилялися від переселення, оскільки вірили обіцянкам щодо допомоги США

⁴⁹ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. ... – С. 834.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само. – С. 386.

та Великобританії у відновленні радянсько-польського кордону 1939 р. У спецдоповідях УНКДБ по Дрогобицькій області наводилися численні висловлювання поляків, на зразок іронічної заяви вчительки з Дрогобича Франі Стацько:

«Чергова комедія, у польському уряді більшовики, а Польща буде радянською»⁵².

Незважаючи на те, що звільнення від нацизму прийшло на ці землі не від англо-американців, на що розраховували поляки, попри територіальну віддаленість Польщі від західних союзників, «лондонці» щиро вірили, що вони посприяють творенню великої польської держави. Так, директор одного з курортів, поляк за національністю, зазначав:

«Америка ніколи не допустить, щоби землі Західної України належали СРСР»⁵³.

Агентура органів держбезпеки «реєструвала» численні факти різких висловлювань представників різних верств польського суспільства стосовно територіальних змін. Наведемо декілька з них:

«Угода, укладена між урядом УРСР і новим польським урядом у Любліні, є недійсною. Ніякої евакуації польського населення не буде, скоро сюди прийдуть польські війська і тут буде Польща» (*мешканець м. Станіслав Кароль Сульський, працівник електростанції, 16 жовтня 1944 р.*)⁵⁴.

«7 листопада буде велика промова Сталіна, в якій буде сказано про те, що більшовики помирилися з урядом Миколайчика в Лондоні, і нам, полякам, не треба виїжджати зі Станіслава, так як ця територія буде належати Польщі. Зараз у Варшаві немає ані німців, ані росіян, але йде велика різниця між поляками, одні стоять за уряд Миколайчика, інші проти» (*артист Станіславської філармонії Белевня*)⁵⁵.

⁵² Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. ... – С. 128.

⁵³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 892, арк. 128, 130.

⁵⁴ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. ... – С. 252.

⁵⁵ Там само. – С. 254.

⁵⁶ Там само.

«Радянський герб “Серп і молот” і “Чорний орел” у цій війні загинуть, Польща розростеться до Києва, а коронування польського обранця відбудеться у Кракові. Поляки з цієї землі нікуди не поїдуть, тут була й буде Польща, тільки для польського народу» (*мешканець м. Станіслав Казимир Адамчик, без певного роду занять*).

«Навіщо я буду виїжджати зі Станіслава, коли в Москві зараз іде конференція, і я знаю, що Львівська та Станіславська області належатимуть Польщі, ніхто з поляків звідси нікуди не поїде і не повинні виїжджати» (*працівник кондитерської фабрики м. Станіслав Йосип Ярославський*)⁵⁶.

Треба вказати, що переселення поляків загальмувалося вже на початку відправлення перших транспортів у Польщу. 24 листопада 1944 р. начальник управління НКДБ по Станіславській області полковник Михайлов доповідав начальникові 2-го управління НКДБ УРСР підполковникові держбезпеки Медведєву, що за останній тиждень настрої польського населення щодо Люблінської угоди «різко змінилися в негативну сторону»⁵⁷. У зв'язку з цим, уся оперативна робота зосередилася на виявленні уявних опонентів. Нарком С. Савченко неодноразово доповідав М. Хрущову про продовження операцій

«із вилучення польських антирадянських елементів, що саботують переселення й вивчення реагування населення у зв'язку з евакуацією поляків із західних областей УРСР у Польщу»⁵⁸.

Упродовж листопада 1944 – січня 1945 рр. відбулася серія показових арештів. За агентурною справою «Сейм» було ліквідовано дві області («обводи») Армії крайової, що діяли на території Луцького, Ківерцівського, Рожищанського і Володимир-Волинського районів Волинської області⁵⁹. У Львові заарештували групу викладачів університету та римо-католицьких священників («учасників білопольського підпілля») ксьондзів М. Драбика й І. Кандефера), які закликали поляків не переселятися й підтри-

⁵⁷ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. ... – С. 252.

⁵⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1466, арк. 46.

⁵⁹ Там само, арк. 44.

мати підпілля. У храмах було виявлено документи підпільних організацій, нелегальні газети, зброю, друкарські машинки, засоби радіозв'язку⁶⁰. Оскільки затримані відмовлялися свідчити, нарком держбезпеки С. Савченко дав указівку скористатися речовими доказами у справі, провести за необхідності очну ставку з іншими арештованими й підселити в камери агентуру⁶¹.

У Луцьку було заарештовано єпископа А. Шеленжека. Проведення операцій із «вилучення антирадянського елементу» вплинуло на польську спільноту. 15 січня 1945 р. начальник управління НКДБ по Волинській області полковник Шестаков у доповідній записці на ім'я полковника Гребченка виклав думки поляків щодо цього:

«Якщо заарештований біскуп Шеленжек, який має величезний авторитет на Волині й широко відомий перед міжнародною польською спільнотою та Папою Римським, то, очевидно, органи радянської влади мають ґрунтовні дані для його арешту»⁶².

«Ми отримали удар обухом по голові. На захист біскупа й арештованих разом із ним ксьондзів виступити не можемо, оскільки жоден із нас не зареєструвався на виїзд у Польщу!»⁶³.

«Міжнародна ситуація така, що й Папа Римський не наважується виступити на захист біскупа Шеленжека, так як не тільки радянська, але й американська та англійська преса таврують пронимецьку політику папи»⁶⁴.

Репресії посилювали панічні настрої поляків щодо виїзду. Так, начальник Луцької облконтори Сільгоспбанку Індульський сприйняв арешти поляків як недовіру до них із боку рад-влади:

«У даний час пройшло багато арештів поляків, у Луцьку й інших районах області також арештовуються польські офіцери

⁶⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1466, арк. 45.

⁶¹ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. ... – С. 396.

⁶² ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 1, т. 2, спр. 118, арк. 51.

⁶³ Там само, арк. 52.

⁶⁴ Там само.

польської армії. Повторюється стара історія арештів у 1939 р., як видно, совети не довіряють полякам»⁶⁵.

Широке відстеження громадської думки серед робітників, службовців, інтелігенції, селянства, осіб без певного роду занять та домогосподарок дозволяло органам держбезпеки виокремлювати фокус-групи, що найбільше опиралися переселенню, і з прицільною точністю застосовувати репресивні акції з метою впливу на їх оточення. Усі, хто закликав поляків не переселятися в Польщу, а дочекатися, поки «Польща прийде сама сюди», розглядалися крізь призму «антирадянської діяльності». Різниці між одинаками й членами легальних організацій ніхто не робив. Приміром, голова Польського комітету опіки (ПКО) з м. Станіслав інженер Б. Буяльський переконував людей, що

«Радянський Союз хоче вигнати поляків із Західної України, Білорусії, щоб вони не мали територіальних претензій у подальшому і, використовуючи свій авторитет у міжнародній обстановці, він цього доб'ється будь-якими засобами. Але поляки не повинні виїжджати, так як якщо вони зараз виїдуть, то назавжди втратять ці землі. Треба дочекатися остаточного рішення польського питання, яке буде прийнято після війни, і тільки тоді вирішувати питання про виїзд»⁶⁶.

Б. Буяльського заарештували 5 січня 1945 р. Через два місяці, 12 березня, він загинув. Чутки про репресії проти інтелігенції та священників ширилися по всьому регіону, поволі схиляючи поляків до виїзду. Поступово вони втрачали мотивацію, щоб залишатися. Директор шкіряного заводу зі Станіслава Пехоцинський говорив:

«Учора вночі арештували багато осіб із числа польської інтелігенції, професорів, навіть голову польського комітету Буяльського і то посадили. Я не хотів до цього виїжджати звідси, а зараз піду записуватися на виїзд, так як тут, у Станіславі, усе одно буде радянська влада і нам, полякам, тут робити нічого»⁶⁷.

⁶⁵ ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 1, т. 2, спр. 118, арк. 51.

⁶⁶ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. ... – С. 254.

⁶⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1466, арк. 35.

52-річний житель Тернополя Вапянський у колі знайомих підкреслював:

«Справа може закінчитися Сибіром. Треба поспішати з виїздом до Польщі!»⁶⁸.

Мішана українсько-польська комісія та радянські органи держбезпеки докладали значних зусиль, щоби схилити польських господарів до переселення. Це провокувало збройний опір. Шляхом усної й друкованої пропаганди, терористичної та диверсійної діяльності стримували співвітчизників від виїзду в Польщу бійці Армії Крайової (область Самбір округу АК Львів). Так, 22 січня 1945 р. вони розгромили приміщення польської комісії, викравши й частково спаливши в пічці наявну там документацію. 28 січня учасники цього ж військового угруповання здійснили теракт проти двох членів польської комісії, тяжко поранивши одного з них⁶⁹. Аківці зривали оголошення комісії про переселення, розповсюджували свої листівки, під час нападів знищували бланки звітної документації тощо.

До початку Кримської конференції організаційно-виконавчим структурам уряду УРСР не вдалося переселити польське населення з місць постійного проживання в тій кількості, як планувалося. На 25 січня 1945 р. виявило відповідне бажання 736 661, подало заяв 173 154, із них виїхало тільки 26 662 особи⁷⁰. На 15 лютого 1945 р. зареєструвалася 91 702 родини (272 202 особи), з них виїхали 18 231 родина (49 985 осіб)⁷¹. Утім, Ялта також не принесла суттєвого просування в реалізації Люблінської угоди. Вивчаючи реакцію поляків на рішення Кримської конференції з польського питання, співробітники органів державної безпеки запідозрили в політичній неблагоннадійності самих працівників апарату головного вповноваженого Тимчасового польського уряду у справі переселення польських громадян із території УРСР у Польщу. Примітно, що пра-

⁶⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1466, арк. 34.

⁶⁹ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. ... – С. 928.

⁷⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1466, арк. 37.

⁷¹ Там само, арк. 30.

цюючи в комісії, вони не поділяли рішення лідерів коаліції про радянсько-польський кордон. Зокрема, один із референтів районного вповноваженого тимчасового уряду по Луцькому району в колі співробітників заявив:

«На Кримській конференції встановили якийсь кордон для Польщі — лінію Керзона, і вважають це законним, насправді кордон Польщі має проходити за Бердичевом, Вінницею, Кам'янцем-Подільським, по Бугу й відхилитися вглиб, оскільки це — корінна польська земля, і цього польський народ доб'ється»⁷².

Підтримуючи розмову, співробітниця М. Стахурська зазначала:

«Поляків хочуть змусити, щоб вони попросили про приєднання до Радянського Союзу, а цьому не бути. Я впевнена, що Англія не допустить цього, адже їй також загрожує червона політика»⁷³.

Вочевидь, такі міркування не були поодиноким явищем. Поляки дуже сподівалися, що Кримська конференція ухвалить рішення про відновлення кордонів Польщі 1939 р., аж ніяк не очікуючи, що Москві вдасться закріпити радянський статус Західної України, відстоявши лінію кордону 1941 р. Це для них означало не тільки остаточну руйнацію мрій, але й продовження переселення. Багато-хто розцінив результати конференції як ошуканство польської громадськості з боку США й Великобританії чи якісь пропагандистські хитрощі, попри все не втрачаючи надії. Як стверджував мешканець Рівного Сочинський:

«Незважаючи на те, що поляків обманули — треба гадати, що ухвали ще зміняться, так як під час війни все можливо [...]. Мені розповідав мій знайомий Ковальов, що у Львові поляки вивісили лозунг "Львів був і залишиться польським містом". Звідси видно, що поляки не згодні з рішенням Кримської конференції»⁷⁴.

По містах і селах поширювалися чутки про неминучість війни Заходу проти СРСР і відновлення Польщі в кордонах 1939 р.

⁷² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1466, арк. 63.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ ст. ... – С. 388.

Так, демобілізований із польського війська Л. Вінницький говорив мешканцям села Дубляни:

«Цією весною буде війна Польщі з Радянським Союзом, територія Західної України відійде Польщі, а тому поляки не повинні виїжджати звідси»⁷⁵.

«Чекісти» вели нещадну боротьбу проти одинаків та підпільних організацій, які займалися подібною «антирадянською пропагандою». НКДБ УРСР не на жарт схвилювали «зворотники», які поверталися з Польщі. Один із них розповів, що члени підпілля там переконують прибулих із-за Бугу господарів повертатися назад, аби в тилу підтримати майбутню війну Польщі, Великобританії та США за цю територію. Така інформація дотично підтверджувалася: а) відмовою поляків переселятися; б) дедалі більшою кількістю «зворотників»; в) приватними листами, що побічно вказували на крихкість міжнародних домовленостей. Підставою для такого висновку можуть бути висловлювання громадян:

«Виїжджати в Польщу не буду, як і інші поляки, які записалися на виїзд і сидять очікують, коли польська армія спільно з англійською армією нападе на Радянський Союз, щоб підтримати тут у тилу»⁷⁶.

«У Польщу не виїжджай, ми скоро повернемося назад у Дубляни. Більше сій хліба, і на нашу долю»⁷⁷.

І хоча союзники не давали підстав СРСР сумніватися в підтримці намічених у Тегерані та Ялті заходів, НКДБ УРСР не ігнорував цю інформацію. Відтак зворотний рух поляків на територію УРСР було заборонено. У зв'язку з активізацією польського військово-політичного підпілля міські та районі структури республіканського НКДБ надавали особливо важливого значення всім фактам неофіційного приїзду поляків із Польщі. Вони посилили агентурно-оперативну роботу серед населення задля виявлення німецької агентури та емісарів польського

⁷⁵ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. ... – С. 834.

⁷⁶ Там само. – С. 832.

⁷⁷ Там само. – С.834.

еміграційного уряду в Лондоні, які засилялися на територію України з метою здійснення розвідувальної й диверсійно-терористичної роботи⁷⁸.

Під підозру органів держбезпеки потрапив заступник голови комісії К. Бліхарський. Під час бесіди з «джерелом» на його прохання порадили як поляк полякові — переселятися чи ні, той відповів:

«Можливо, що народ, який залишиться тут, допоможе відродженню Польщі на цій території, але не виключена можливість, що вони всі загинуть»⁷⁹.

У березні 1945 р., після відповідної перевірки з метою очищення апаратів районних польських уповноважених від «ворожих радянській владі» осіб, К. Бліхарського та референта вповноваженого по Тернопільському району Ю. Савінського було прирівняно до активних учасників підпілля й заарештовано. Багатьох членів комісії звільнили з посад через проведення ними

«ворожої роботи, спрямованої на зрив евакуації польського населення з території УРСР, хабарництво та як таких, що не викликали політичної довіри»⁸⁰.

Виконавчо-організаційним та силовим структурам удалося активізувати рух населення тільки в міру звільнення території. Розв'язання цієї проблеми викликало загальне схвалення.

«Нарешті ми дочекалися світлого дня для поляків, коли Червона армія почала стрімко звільняти Польщу від німців. Уже очищено Варшаву та Краків — найдорожчі міста для поляків. Тепер усі поляки звідси виїдуть, оскільки збільшився життєвий простір у Польщі й, що найголовніше, багато поляків походять із тих місць, а тому сиділи й чекали, поки проженуть звідти німців» (робітник Дрогобицького нафтозаводу Каустовський)⁸¹.

⁷⁸ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. ... – С. 296.

⁷⁹ Там само. – С. 260.

⁸⁰ Там само. – С. 400.

⁸¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1466, арк. 34.

Навесні 1946 р. переселенська кампанія завершувалася. Цілком очевидно проглядалася радикальна зміна ситуації. Владам УРСР і ТУНЄ таки вдалося переселити більшість поляків. Начальник управління МДБ Дрогобицької області Майструк констатував, що під кінець роботи комісії на територію Польщі виїхало 113 605 осіб⁸². Унаслідок проведення агентурно-чекістських операцій упродовж 1944–1946 рр. тільки у Дрогобицькій області було заарештовано 998 осіб, з яких 618 учасників підпілля, а решта — причетні до «антирадянської пропаганди»⁸³. Та навіть тоді у західних областях України, зокрема Дрогобицькій, частина поляків не хотіла виїжджати, продовжуючи вірити, що ця територія знову належатиме Польській державі, що еміграція неодмінно доб'ється цього за допомогою Великобританії та США. Агентура, котра працювала «за польською лінією», надалі фіксувала думки тих, хто ще залишався:

«Я в Польщу виїжджати не буду, тому що тут буде Польща, ті, хто виїхав, будуть повертатися назад. [...] На конференції в Парижі вирішили Західну Україну повертати Польщі, про це тільки радянська влада не пише в газетах. Уже два вагони з поляками прибули назад із Польщі, це може слугувати доказом того, що тут буде Польща»⁸⁴.

Офіційно переселення припинилося 15 червня 1946 р. Проте незначна частина етнічних поляків так і не наважилася виїхати. Усього за період реалізації Люблінської угоди на території західних областей УРСР було враховано 310 989 родин (885 302 особи) громадян польської національності. Із зазначеної кількості подали заяви про бажання евакуюватися в Польщу й були зареєстровані на виїзд 305 389 родин (868 276 осіб). Фактично виїхало 283 499 родин (810 415 осіб)⁸⁵. Ті, що залишилися, пройшли перевірку НКДБ і як політично благонадійні отримали право на проживання у СРСР.

⁸² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1466, арк. 34.

⁸³ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. ... – С. 930.

⁸⁴ Там само. – С. 832.

⁸⁵ ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 2, спр. 31, арк. 10.

Таким чином, радянські органи державної безпеки, відстежуючи через агентурну розвідку і військову цензуру громадську думку польського населення, інформуючи керівництво держави, переслідуючи інакодумців, здійснюючи репресивно-каральні акції проти націоналістичного підпілля, стали в руках вищого партійно-державного керівництва СРСР тією «стінобитною машиною», що пробивала глуху стіну опору поляків міжнародному визнанню радянсько-польського кордону по лінії Керзона й Люблінської угоди.

Пронь Т. Общественное мнение польского населения Западной Украины о границах и переселении в поле зрения советских органов госбезопасности (1944–1946 гг.)

В статье рассматривается деятельность советских органов госбезопасности по отслеживанию общественного мнения и реакции польского населения западных областей Украины на установление послевоенной линии советско-польской границы и массовое переселение их в Польшу в соответствии с Люблинским соглашением между правительством Украинской ССР и Польским комитетом национального освобождения.

Ключевые слова: общественное мнение, польское население, переселение, Западная Украина.

Pron' T. Public opinion of the Polish population of Western Ukraine about border demarcation and resettlement in sight of the Soviet security agencies (1944–1946)

The article deals with the activities of the Soviet security agencies on monitoring the public opinion and reaction of the Polish population in the western regions of Ukraine about making line of post war Soviet-Polish border and mass resettlement to Poland according to Lublin agreement between the government of the Ukrainian SSR and the Polish Committee of National Liberation.

Key words: public opinion, Polish population, relocation, Western Ukraine.